

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНИХ СЛОБОЖАНСЬКИХ ЯРМАРКІВ (XVII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розглядається процес зародження і тенденції розвитку ярмаркової торгівлі на території Слобідської України у XVII – на початку XX ст., розкривається її значення у економічному побуті слобожан і регіону в цілому, а також визначено чинники, які формували специфіку такого виду торгівлі.

Ключові слова: торгівля, ярмарок, асортимент товару, ярмарковий товарообмін, Харківська губернія, Слобожанщина.

На сьогодні в Україні для забезпечення економічного зростання на обласному, всеукраїнському та міжнародному рівнях актуальним є використання можливостей виставково-ярмаркової діяльності. Проведення ярмарків є важливим чинником для розвитку внутрішнього ринку та експорту країни, залучення інвестицій та інноваційних процесів. Окрім того, сучасний ярмарок є місцем поширення культурних традицій українців, прикладом збереження і популяризації матеріальних і духовних надбань українського народу. Набуваючи нових рис та ознак, сучасний ярмарок втратив більшість традиційних торговельних звичаїв і проявів обрядово-звичаєвої культури українців. Разом з тим, необхідно підкреслити, що деякі ярмаркові традиції минулого все ж таки збережено. Сьогодні ярмарки в Україні, як і колись, вдало поєднують мистецько-розважальні заходи і торгівлю, вони зберегли свою ознаку періодичності проведення (відбуваються у визначений час і у визначеному для цього місці). Тому варто звернутися до історичних витоків цього явища аби простежити зміни, трансформації та нововведення у ярмарковій культурі українців.

Ярмарки на Україні у кінці XVIII – на початку XX ст. були численними. За підрахунками І. Гуржія, у 50-х роках XIX ст. в Україні проводилося 1953 ярмарки, що становило 40% усіх ярмарків Російської імперії. Особливою густотою проведення ярмарків виокремлюється Лівобережжя. У другій половині XIX – на початку XX ст. мережа ярмарків на Лівобережжі становила 55% усіх українських¹. Звертаючись до історії слобідських ярмарків, потрібно зазначити, що з усього Лівобережжя України регіону Слобожанщина (займає території сучасних Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південну Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації²), належало особливе місце в торговельних відносинах. Слобожанщина вирізнялася особливою частотою проведення ярмарків: у другій половині XIX століття посідала перше місце.

Проблема виникнення, поширення та особливостей організації ярмарків на Слобожанщині викликала інтерес у багатьох дослідників. Цінні дослідження Слобідського краю належать Д. Багалію, підходи якого до вивчення ярмаркової торгівлі вирізняються комплексністю і ґрунтовністю. Йому належить ряд праць про зародження і функціонування ярмаркової торгівлі на Слобожанщині, ярмарковий товарообмін у XVII–XVIII століттях³. В історичній праці Д. Багалія, написаної у співавторстві з Д. Міллером «Історія міста Харкова за 250 років його існування» охарактеризовано головні ярмарки міста Харкова, зроблено детальний огляд товарів, які продавалися на харківських ярмарках у другій половині XVIII ст.⁴

Вагоме місце у вивченні слобідських ярмарків посідають доробки М. Сумцова. У своїй праці «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» окрему частину дослідник присвятив характеристиці основних ярмарків Слобожанщини у XVIII ст., проаналізував категорії продавців, які привозили товар з різних країн світу, ціни на найпоширеніші товари, визначив значення ярмаркової торгівлі у економічному побуті жителів міста і села⁵.

Детально проаналізував причини виникнення головних ярмарків у Харкові К. Щелков⁶. Ґрунтовним науковим дослідженням, що висвітлило українські ярмарки другої половини XIX ст.

була праця І. Аксакова, у якій проаналізовано особливості окремих ярмаркових пунктів другої половини XIX ст., а саме: Харкова, Полтави, Ромнів, Сум, Кролівця та Єлисаветграда⁷.

До узагальнюючих праць з історії та економічного розвитку Слобідської України відносяться роботи дослідників радянського періоду: А. Слюсарського⁸, Г. Діхтяра⁹, Б. Кругляка¹⁰, І. Гуржії¹¹.

Окремі аспекти, пов'язані з торгівельними звичаями слобідських ярмарків, вивчав І. Шаровкін, який у своїй праці висвітлив розвиток, умови здійснення, типи, звичаї обмінної торгівлі у XIX ст. у Печеніжській волості Вовчанського повіту Харківської губернії¹². Г. Калашникова та А. Калашникова розкрили особливості звичаїв та обрядів купівлі-продажу худоби на ярмарку у Харкові, а також народні повір'я, які прогнозували успішну торгівлю та великий виторг¹³. З праці російського вченого В. Зуєва ми дізнаємося про поширення мінової торгівлі (мінби) на ярмарку Слобожанщини у XVIII ст.¹⁴. Змістовним джерелом інформації є описи сіл та сільського побуту Слобідської України В. Іванова¹⁵ та Іоганна Антона Гільденштедта¹⁶, з яких можна дізнатися про участь селян у торговому житті. В іншому дослідженні В. Іванова розписані ярмаркові розважальні балагани для народу: розділивши їх на групи, автор досить детально висвітлив їх організацію та проведення, а також навів приклади з репертуару народного театру¹⁷.

Специфіка традиційних слобожанських ярмарків другої половини XIX – початку XX ст. розкривається на сторінках таких періодичних видань як: «Харківські Губернські відомості», «Пам'ятна книжка Харківської губернії», «Харківський календар», газета «Південний край» тощо. Ці видання містять замітки мандрівників, які подорожували Україною, мемуари-спогади старожилів, спостереження безпосередніх учасників ярмарку, а також перелік ярмарків Харківської губернії за хронологією. Зокрема, у газеті «Харківські Губернські відомості» регулярно розміщувалась інформація про Троїцький, Хрещенський, Покровський і Успенський ярмарки Харкова і Введенський у Сумах. Дані були схожими і стосувалися місця, часу, тривалості їх проведення, предметів торгівлі та їх масштабності. Окрім того, до джерел про харківські ярмарки слід віднести «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.». Ця книга містить опис Харківщини з історичною передмовою та опис Харківської губернії за 1785 рік. Крім природних умов, розташування та загального опису кожного повіту губернії, тут також оглядово подається кількість ярмарків у кожному населеному пункті¹⁸.

Торгівля в Слобідській Україні почалася разом із заселенням цього краю. Сюди переселялися козаки, посполиті, міщани з Правобережної та Лівобережної України, які займалися ярмарковою торгівлею. З перших днів заселення міст і сіл Слобожанщини почала налагоджуватися зовнішня торгівля регіону з іншими областями України та Росії. Ярмарки Слобожанщини були тісно пов'язані з внутрішніми російськими ринками, що зумовлювало їхню специфіку. Царський уряд з самого початку заселення не обмежував кількість ярмарків на Лівобережній Україні, і на Слобожанщині, у тому числі, а, навпаки, підтримував торгівлю на цих землях, надавав слобідським різноманітні торгові переваги. Зокрема, цар Олексій Михайлович видав грамоту, яка дозволяла слобожанам проводити безмитну торгівлю¹⁹. Право на проведення ярмарків мали не лише великі міста, як на інших територіях, а й малі містечка. Вже у XVII ст. при заснуванні кожного українського місту і містечкові надавалося право на відкриття щотижневих торгів та одного-трьох річних ярмарків. На «відкриття ярмарку» в населеному пункті потрібно було подати клопотання до царя і отримати дозвіл від уряду. Прохання подавалося у вигляді клопотання, яке мало підписати усе населення міста чи села. Ярмарки організовувалися: і в полкових містах, і військових містечках чи слободах, і в панських селах. Іноді траплялося так, що у невеликому містечку було навіть більше ярмарок на рік, ніж у великому. Натомість М. Сумцов, аналізуючи ставлення слобожан до торгівлі, зазначав, що торгівля у слобожан була на другому місці за значимістю. Вони неохоче бралися за неї і з більшим задоволенням займалися хліборобством та ремеслом, тож торгівлю вели скоріше не для збагачення, а з метою забезпечення побутових потреб²⁰.

Ярмаркова торгівля на Слобожанщині розпочалася у другій половині XVII ст. Проте тодішні ярмарки були невеликими, малолюдними, з незначними торговими оборотами. Кількість ярмарків та їх товарообіг почали збільшуватися на початку XVIII ст.²¹. Саме наприкінці XVIII ст. виникає переважна більшість слобожанських ярмарків. Це був час їх розквіту та набуття всеросійської слави. За даними Д. Багалія, у 1780 році у Слобідській Україні нараховувалося 219 ярмарків, з яких 16 великих і середніх були в містах, а решта у казенних (146) і поміщицьких (57) селах²². У 1817 р. в українських губерніях діяло 2346 ярмарків, з яких 508 відбувалося в містах, 1225 – у містечках і 613 – у селах. По губерніях ці ярмарки розподілялися таким чином: Волинська 714, Слобідсько-Українська – 343, Полтавська – 332, Катеринославська – 228, Подільська – 250, Київська – 216, Чернігівська – 163, Таврійські – 66 і Херсонська – 34 ярмарки²³.

Д. Багалій усі слобідсько-українські ярмарки поділив на три категорії: великі, середні та

малі. Свою характеристику вони отримували в залежності від розміру торгівлі, асортименту товарів і тривалості. До перших віднесено ярмарки, які проходили в головних містах (Харкові, Сумах, Полтаві). На такі ярмарки приїздило багато іноземних купців. Купівлю та продаж товарів торговці проводили оптом. Тривалість таких ярмарків була від 15 до 30 днів. На середніх ярмарках більше було дрібної торгівлі, хоча за кількістю товарів вони не поступалися великим, їх тривалість становила від 5 до 7 днів. На них продавали товари вітчизняного та зарубіжного виробництва, багато було худоби та вовни. На такі ярмарки приїжджали селяни з найближчих міст і сіл. На продаж вони привозили продукти землеробства та різних промислів, худобу, різну птицю тощо. Місцеві ремісники та ремісники з інших міст, містечок продавали свої вироби – кожухи, свитки, взуття, тканини, килими та ін. Малих ярмарків (як то «маловажних торжищ») було найбільше. Такі ярмарки були не довгими. Торгували на них нашвидкуруч. Люди, які тут збиралися, за деякий час роз'їжджалися по інших ярмарках, вважалося, що «такі торжища більше шкодили, аніж слугували порядковій торгівлі»²⁴.

Початок ярмарку, як правило, приурочували до того чи іншого релігійного свята, що і давало йому назву. Щодо тривалості ярмарків, то вона була різною: від одного-двох днів до двох тижнів. Великі ж ярмарки, які мали окремі додаткові періоди (називалися «чорними» (тривали 5–6 днів перед відкриттям офіційних торгів), «кінними», «краснорядськими» (торгівля на них починалася за 6 днів до «урочного» відкриття і тривала днів 6 після урочного дня), тривали близько місяця і більше²⁵. Наприклад, Троїцький ярмарок у Харкові починався 12 травня як «кінний», а з 25 травня до 14 червня відбувалися «вовняний» і «краснорядський» ярмарки²⁶. У той же час, ярмарок проходив у кілька етапів: підготовчий (обрання місця, вибудовування балагану чи палатки за днів 4–5 до початку ярмарку), «підторжжя» (торгівля, яку вели до офіційного відкриття ярмарку), початок торгівлі, пік торгівлі, «розторжжя» (кінець ярмаркового дня, після офіційного закриття ярмарку, коли всі збиралися по домівках)²⁷.

На Слобожанщині проходило шість великих ярмарків. Чотири з них – це були ярмарки у Харкові: Хрещенський – починався 6 січня, тривав 20 днів, а кінний торг починався раніше за місяць до краснорядного – ще у першій половині грудня; Троїцький (спеціалізувався на збуті шерсті різних сортів вовни та коней) – був перехідним, від Духового дня і діяв 15 днів; Успенський – призначався на першу Пречисту, 15 серпня, тривав 20 днів і Покровський – на другу Пречисту, 1 жовтня, був 17 днів і два ярмарки у Сумах – Федорівський збірний – починався на другому тижні Великого посту, в лютому або березні, тривав від 20 до 30 днів; Введенський – починався у Пилипівку, 21 листопада, тривав 25 днів. Середніх ярмарків на Слобідській Україні було десять: чотири в Охтирці, стільки ж в Ізюмі, два в Сумах (Троїцький і Успенський), тривалість кожного з них була від п'яти до семи днів²⁸.

За Відомістю «Про великі, середні і малі ярмарки в Слобідській губернії в містах, містечках і слободах 1779 року», складеної слобідською губернською канцелярією, на великі харківські та сумські ярмарки жителі з навколишніх повітових міст привозили на продаж хліб, птицю, м'ясо, сало, коров'яче і овече масло, овечу вовну, глиняний посуд, мед, патоку, гаряче вино, фрукти і овочі, масло конопляне та інші їстівні припаси. У цьому ж документі зазначається, що слобожани везли багато речей господарської діяльності – діжки, скрині, колеса, вози, дьоготь та інші вироби²⁹. У вищезазначеній Відомості про ярмарки Куп'янського повіту описується, що місцеві жителі продавали та купували рогату худобу, коней, овець, хліб, вовну, селянське полотно, сукно, різні ремісничі вироби, свитки, кожухи, килими, взуття, напої місцевого виробництва та різні харчові продукти. Слід зауважити, що асортимент товарів був схожим на усіх великих, середніх і малих ярмарках Слобожанщини. Відмінністю великих ярмарків було те, що на них привозили багато промислових виробів з Росії, Лівобережної України, з-за кордону. Зокрема, на харківських та сумських ярмарках продавалися товари з Тули, Павлова та інших міст, різні металеві матеріали – полоси заліза, залізо на ободи, нарізне, листкове, зв'язне залізо, ковадла, сталь, свинець, олово, листкова мідь. Привозили і цвяхи, дверці, залізні та чавунні заслони до грубок, пили та пилки для трачів і столярні, сокири, ножі, виделки, заступи, чавунні і мідні казани, жаровні, дзвони, ваги з чавунними гирями та ін. З Москви привозили хомути, голоблі, сідла, уздечки, віжки тощо. З Орла, Белгорода та інших міст – ремінні вироби, мотузки, вовняні та нитяні панчохи, мило. Із Суздаля та інших підмосковних міст – тонке полотно, «крашенина» (пофарбована тканина) різних сортів та ін.³⁰ З російських фабрик привозили різні сукна, шовкові тканини, хустки та хустини, галантерею, панчохи, валянки, капелюхи, шапки, взуття, хутро та хутряні вироби. З ювелірних виробів московських майстрів продавався вишуканий посуд з срібла, золота та інших металів, годинники, люстри, сервізи, вироби з уральського та іншого каміння і кристалю. З Дону та Волги привозили рибу, риб'ячу ікру. Також на ярмарках

був великий вибір різних вин, прянощів, а також фініки, виноград, мигдаль, горіхи, маслини, турецький тютюн, інші бакалійні товари. Їх здебільшого привозили з Константинополя через Ростов-на-Дону, Таганрог, Херсон, Станіслав та інші міста³¹.

Хрещенський (Водохресний) та Успенський ярмарки були переважно гуртовими. На них привозили найрізноманітніші російські та закордонні товари: сукно, шовк, парчу, лляні та прядивні товари, порцеляну, оксамит, венеціанський та флорентійські вироби, панчохи шовкові, дорогі табакерки, музичні інструменти та інші речі розкошів і товари широкого вжитку. З Константинополя через Ростов та Таганрог привозили виноградні вина, з Риги через Петербург – вина французькі та португальські. З Ростову-на-Дону, Таганрогу та Херсону поступали різноманітні бакалійні товари (фініки, родзинки, волоські горіхи, мигдаль, оливи, маслини), цитрусовий сік, турецький тютюн тощо. Такі товари продавали на ярмарках у роздріб місцевим купцям, які відвозили їх у Курськ, Белгород, Єлець та Москву. З Москви російські купці, які жили у Харкові, привозили «цивільні» та церковні книги, срібне, мідне та цинове начиння, кришталевий та кам'яний посуд, сукно, шовкову тафту, стрічки, хустки та інші вироби московських фабрик. З Суздальї та інших підмосковних міст привозили різне полотно, з Тули – залізний та мідяний крам, зброю, з Павловського – замки, ножі, виделки, з надволзьких міст та Донського краю – різну рибу. Обороти Хрещенського та Успенського ярмарків упродовж XVII–XIX століть щороку зростає і на початок XIX ст. становив на Хрещенському ярмарку – 10 млн. крб., на Успенському – 8 млн. крб. З часом, як стверджує І. Кушнарєнко, Хрещенський ярмарок ще збільшується. У XIX ст. на нього з'їжджалося до 100 тис. підвід, хур, возів та саней з Нижегородської губернії, Бессарабії, Риги, Кавказу тощо. У 1836 р. продаж товарів становив більше 14 млн. крб., в 1879 р. – вже майже 23 млн. крб.³² Хрещенський ярмарок у XIX ст. був найбільшим та найкращим з-поміж харківських ярмарків, і він так само як і два інших – Успенський і Покровський, не мав певної спеціалізації, так як Троїцький. Саме у XIX ст. Хрещенський ярмарок вирізнявся величезними оборотами: за даними К. Щелкова, у 1880 р. на Хрещенський ярмарок було привезено товарів майже на 35 млн. крб., з них продано на суму більше 24 млн. крб.³³

На ярмарки Слобожанщини приїжджали за покупками не тільки місцеві жителі, а й купці з інших областей України, з Росії, часто з Криму, Польщі. Вони закуповували тут овечі шкури та вовну, сало. Окрім того, користувалися попитом продукти винокурного виробництва – горілка, пиво, мед, які купці вивозили на Дон, у Крим, у Новоросію. На літніх і осінніх ярмарках скуповували багато рогатої худоби, овець, коней, яких відправляли в різні міста Росії³⁴.

Дні ярмарків в тому чи іншому населеному пункті визначалися так, щоб вони не збігалися з часом проведення ярмарків у найближчих селах чи містах. За описами М. Сумцова у праці «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка», головні слобідські ярмарки (їх було десять), у купі робили один круг по території Слобожанщини. Самим крайнім на півночі був ярмарок в Кролевець – Хрестовоздвиженський (14 вересня); крайніми південним – харківський; крайнім західним – ярмарок в Єлисаветграді – Георгіївський (21 квітня). У цьому колі були ще ярмарки в Ромнах – Іллінський (20 липня – 1 серпня) та в Полтаві – Покровський (1 жовтня)³⁵. І. Аксаков дослідив шлях російських та українських купців, який у 50-х роках XIX ст. проходив по ярмарковим місцям: Введенський ярмарок у Сумах – Хрещенський у Харкові – Масляний у Ромнах – Георгіївський у Єлисаветграді – Троїцький у Харкові – Корінний у Курську – Іллінський у Полтаві – Покровський у Харкові і т.д. Таким чином створювався ярмарковий ланцюг, ланками якого були великі ярмарки Лівобережної України, що постачали товари на цілу мережу середніх і малих ярмарків³⁶. Звичайно не всі купці відвідували всі ярмарки, але ті, що встигали побувати на усіх десятих, за рік проїжджали майже 2 405 верст. На ярмарки приїжджали купці з Росії, траплялись навіть торговці з Німеччини – з Гданська та Любека. Чимало товару йшло з Заходу. Наприклад, наприклад, сіножатні коси – з Граца, сукна – з Бреслава, шовк та оксамит – з Венеції й Туреччини. Пізніше, у XIX ст., – здебільшого з московського мануфактурного району. З місцевих ярмарків найбільшу вагу мав харківський Водохресний, роменський, згодом полтавський Іллінський, сумський Введенський. З часом, коли в Україні з'явилася залізниця, великі ярмарки почали занепадати і зникати. Втрималися тільки малі ярмарки по селах³⁷. Така тенденція не є випадковою, оскільки проведення великого ярмарку у місті потребує великих ресурсних затрат, на відміну від малого ярмарку місцевого значення.

Окремої уваги потребує опис ярмарків, які проходили у Харківській губернії та в Харкові, й мали для Росії важливе значення. У другій половині XVIII ст. орієнтовна сума річного обороту харківських ярмарків складала 825 тис. крб.³⁸ У 1854 р. в Харківській губернії налічувалося 452 ярмарки, у Полтавській – 372, у той самий час, у Володимирській губернії – їх було всього 9³⁹. За зібраними даними Д. Багалія, у 1779 р. лише у чотирьох повітах (Ізюмському, Охтирсько-

му, Харківському, Сумському) Слобідсько-Української губернії (у 1835 році перейменовано на Харківську) було 271 ярмарок. Велика кількість ярмарків у Харківській губернії обумовлена відсутністю у Харкові судноплавної річки, і тому у місті не було розвиненої промисловості, й процвітало ярмаркове життя. Харків був центром, до якого сходилися всі чумацькі і поштові шляхи, з'єднуючи Новоросійський край, Південні губернії з Північними⁴⁰. Спочатку у торговому плані Суми стояли вище Харкова. Але з другої половини XVIII ст. Харків перебирає на себе роль найбільшого центру торгівлі Росії з Молдавією, Волощиною та балканськими країнами⁴¹. На Хрещенському ярмарку у Харкові у 1800 р. товарообіг становив 10 млн. крб., а в 50-х рр. XIX ст. він збільшився до 25 млн. крб. Варто відзначити, що харківський Хрещенський ярмарок за обігом торгівлі у Російській губернії займав третє місце після ярмарків Нижнього Новгороду та Ірбіту⁴². Загалом річний товарооборот усіх харківських ярмарків перевищував 40 млн. крб. Це становило майже 50% товарообороту усіх ярмарків України⁴³.

Існує кілька версій щодо часу виникнення харківських ярмарків. Це питання вивчали Д. Багалій, а згодом І. Кушнарєнко. Як вважають дослідники, ярмаркова торгівля у Харкові виникла за чотири роки після його заснування. Уже в 1659 р. на прохання харків'ян (прохання йшло до уряду від козаків і всіх мешканців міста, сотників, рядових козаків і отамана Тимохвія Лаврінова), які просили дозволу на відкриття в місті по четвергам щотижневого базарного торгу та річного ярмарку, було запроваджено Успенський щорічний ярмарок (15 серпня) і базари щочетверга. Згодом цей ярмарок отримав велике значення не тільки для Харкова, але й для усієї Слобожанщини і навіть для всієї України. За припущеннями Д. Багалія, Успенський ярмарок у Харкові був офіційно затверджений у 1659 році, проте фактично почав діяти із заселенням міста. У 1666 році цар дозволив харків'янам і приїжджим з українських і степових міст без мита торгувати усякими товарами, окрім тютюну і горілки. За таких же умов відкривалися щотижневі торги і річні ярмарки по всій Слобожанщині і ярмарки почали поширюватися по всіх містах, містечках та слободах⁴⁴. Уряд надавав слобожанам тимчасові пільги для розгортання торгівлі: їм дозволялося з 1660 року торгувати без податків 3-5 років. У 1684 році ці пільги були підтверджені, тим самим уряд заохочував нових людей переселятися на Слобожанщину⁴⁵. У цей час почали зростати й обороти ярмаркової торгівлі і роль Харкова як торговельного посередника між Північчю і Півднем. Серед усіх ярмарків, які проводилися по усіх регіонах України, харківські були найбагатшими і вирізнялися різноманітністю товарів⁴⁶. Натомість К. Щелков розглядає причини і фактори, що сприяли виникненню та розвитку харківських ярмарків, з іншої позиції. На його думку, вони виникли з великих базарів і торжків. Під час великих з'їздів продавці і покупці, які активізували обмін товарами між північним та південними регіонами Російської імперії, мусили домовлятися про наступний час зустрічі. Так, наприклад, Троїцький ярмарок виник з початком вівчарства на Півдні Росії, тому він з давніх часів спеціалізується на збуті вовни⁴⁷.

Слід відзначити, що Харків був всеросійським центром торгівлі вовною, оскільки у цей час у південних степових повітах Слобожанщини активно розвивається вівчарство. За даними М. Сумцова, у 1841 р. за кількістю овець Слобожанщина посідає друге місце після Таврії. На Троїцький і Покровський ярмарки вовну звозили з Харківської, Полтавської, Таврійської, Новоросійської губерній та з Бессарабії. Троїцький ярмарок називався «шерстяним» або «панським», бо на нього звозили найбільше вовни з панських маєтків⁴⁸. Щорічні прибутки від збуту вовни офіційно становили 2 млн. крб. і більше як мільйон приплоду овець. Баранина продавалася від 3 до 7 коп. за фунт. Але вже з 60-х років XIX ст., коли проклали залізницю і почало розвиватися фабричне виробництво, вівчарство занепадає. До остаточного занепаду вівчарства призвело зростання земельної ренти наприкінці XIX ст., і Харків перестає бути всеросійським місцем торгівлі вовною. Проте збільшується оборот продажу промислової продукції – цукру, технічного устаткування та ін.⁴⁹.

Підсумовуючи, варто відзначити, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. Лівобережна Україна була найрозвинутішою з усіх господарсько-адміністративних регіонів України. В торговельних відносинах регіону особливе місце посідала Слобожанщина. Великі слобожанські ярмарки мали загальноросійське значення і були відомими не лише по всій країні, а й за її межами. Функціонування ярмарків у тогочасній Росії зумовлювалося такими чинниками як велика територія, мала густота населення, поганий стан шляхів сполучення, відсутність залізниці, слабкий розвиток постійної торгівлі⁵⁰. У XVII–XIX ст. за рахунок існування ярмарків населений пункт збагачувався і розвивався економічно. За відсутності розвинутої сфери торгівлі ярмарок був посередником між постачальником продукції та її споживачем. По мірі того, як розвивалося товарне виробництво, ярмаркова торгівля теж продовжувала розвиватися поряд з постійно діючою (стаціонарною) торгівлею, яка постійно розширювалася⁵¹. Історію розвитку слобожан-

ських ярмарків варто показати за періодами: у другій половині XVII ст. відкриваються щотижневі торги та річні ярмарки у регіоні; на початку XVIII ст. кількість ярмарків та їх товарообіг почали збільшуватися; наприкінці XVIII ст. виникає переважна більшість слобожанських ярмарків, це час їх розквіту та набуття всеросійської слави; упродовж XIX ст. оборот великих харківських ярмарків щороку зростав (у XIX ст. Хрещенський ярмарок був найбільшим та найкращим з-поміж харківських ярмарків); у другій половині XIX – на початку XX ст. з появою залізниці, великі ярмарки почали занепадати і зникати, відбуваються зміни форм і методів ярмаркової торгівлі, збільшується кількість і роль дрібних ярмарків, що призвело до поступового зменшення питомої ваги ярмарків в загальному товарообігу внутрішнього ринку.

¹ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на території України. – К., 1962. – С. 84.

² Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 45.

³ Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. – Харьков, 1888. – 25 с.; його ж. Культурное состояние Харьковского края до открытия университета // Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 2 т. – Харьков, 1893. – Т. 1: (1802–1815 гг.). – С. 13–52; його ж. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний: В 2 т. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 436 с.; його ж. Торговля. Слободсько-українські ярмарки. Великі ярмарки. Середні ярмарки. Малі ярмарки. Ярмарковий товарообмін // Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харьков, 1990. – С. 135–142; його ж. Харьковские ярмарки в прошлом столетии // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 28 января; його ж. Ярмарки г. Харькова в XVIII столетии // Багалей Д. И. Очерки из русской истории: Моногр. и ст. по истории Слободской Украины. – Харьков, 1913. – Т. 2. – С. 50–79; його ж. История Слобожанщины, XVII – начало XX века. – Харьков, 2011. – [1311] с.

⁴ Багалей Д. И. Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. В 2-х т. – Харьков, 1905. – Т. 1. (XVII–XVIII вв.) – 572 с.

⁵ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / [під ред. Д. І. Багалія]. – Харків, 1918. – 144 с.

⁶ Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт. – Харьков, 1881. – 72 с.

⁷ Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 383 с.

⁸ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис XVII – XVIII ст. – Харків, 1954. – С. 133–226.

⁹ Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – 237 с.

¹⁰ Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... доктора іст. наук. – К., 1993. – 395 с.; його ж. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 36–43; його ж. Ярмарочная базарная торговля в конце XIX – начале XX ст. (На материалах Украины) // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 16–175.

¹¹ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на території України. – К., 1962. – 207 с.; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – 192 с.

¹² Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Харьков, 1896. – 38 с.

¹³ Калашникова Г. А. с. Никольское / Г. А. Калашникова, А. М. Калашникова // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографического края / [под ред. В. В. Иванова]. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. 287–288.

¹⁴ Зуев В. Подорожні записки Василя Зуева с Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. – СПб., 1787 / Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – С. 178–179.

¹⁵ Иванов В. В. Современная деревня Харьковской губернии. – Харьков, 1893. – 28 с.

¹⁶ Путешествие академика Гильденштедта по Слободсько-Украинской губернии. – Харьков, 1892. – 89 с.

¹⁷ Иванов В. В. Комедіант // Харьковський збірник. Приложение к Харьковскому календарю на 1898 г. Вып. 12. / под ред. В. В. Иванова. – Харьков, 1898. – С. 1–8.

¹⁸ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Опис.-стат. джерела / АН УРСР. Археографічна Комісія та ін.; Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред) та ін. – К., 1991. – 221 с.

¹⁹ Багалей Д. І. Торговля. Слободсько-українські ярмарки... – С. 135.

²⁰ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка... – С. 78.

²¹ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис... – С. 188.

- ²² Багалеї Д. І. Краткий исторический очерк торговли... – С. 16.
- ²³ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст.... – С. 86.
- ²⁴ Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. .... – С. 39; Багалеї Д. І. Матеріали для історії колонізації і быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній... – С. 398–401; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис... – С. 188; Багалеї Д. І. Історія Слобожанщини, ХVІІ – початок ХХ століття... – С. 128.
- ²⁵ Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст... – С. 43.
- ²⁶ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст.... – С. 87.
- ²⁷ Записала В. Юрченко 04 жовтня 2017 р. у с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. від Іллінської Марії Іванівни, 1941 р. н.
- ²⁸ Багалеї Д. І. Матеріали... – С. 398–413.
- ²⁹ Там само. – С. 402.
- ³⁰ Там само. – С. 400–401.
- ³¹ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис ... – С. 190.
- ³² Кушнарєнко І. І. Торгівля і промисли в Харкові [17–20 ст.] // Кушнарєнко І. І. Місто Харків та його околиці: Довідник. – Харків, 1931. – С. 59–60.
- ³³ Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 65–66.
- ³⁴ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис... – С. 190.
- ³⁵ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка... – С. 79.
- ³⁶ Аксаков І. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 14–15.
- ³⁷ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка ... – С. 79.
- ³⁸ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис... – С. 188.
- ³⁹ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка... – С. 83.
- ⁴⁰ Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁴¹ Багалеї Д. І. Краткий исторический очерк торговли... – С. 8; Барвінський В. Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. – С. 17.
- ⁴² Король В. Ю., Перерва В. С. З історії виникнення і діяльності біржі в Україні. – К., 2003. – С. 35.
- ⁴³ Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. Харківська область. – К., 1967. – С. 70.
- ⁴⁴ Багалеї Д. І. Історія Слобожанщини, ХVІІ – початок ХХ століття. – Харьков, 2011. – С. 127.
- ⁴⁵ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис... – С. 187–188.
- ⁴⁶ Кушнарєнко І. І. Вказ. праця. – С. 58–59.
- ⁴⁷ Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 65.
- ⁴⁸ Кушнарєнко І. І. Вказ. праця. – С. 60.
- ⁴⁹ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка... – С. 55; Кушнарєнко І. І. Вказ. праця. – С. 60.
- ⁵⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на території України... – С. 22.
- ⁵¹ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст.... – С. 140.

The article deals with the process of origin and the tendencies of development of trade fairs in the territory of Sloboda Ukraine in the 17th – early 20th centuries. Revealed is their importance for the economic life of the Sloboda residents and the region as a whole. Determined are the factors that shaped the specifics of trade fairs in the region.

Keywords: fair, trade, assortment of commodity, fair trade exchange, Sloboda Ukraine, Kharkiv province.

В статтє рассматривается процесс зарождения и тенденции развития ярмарочной торговли на территории Слободской Украины в ХVІІ – начале ХХ в., раскрывается ее значение в экономическом быту слобожан и региона в целом, а также определены факторы, которые формировали специфику такого вида торговли.

Ключевые слова: торговля, ярмарка, ассортимент товара, ярмарочный товарообмен, Слобожанщина, Харьковская губерния.